

Taner Akçam: Ermenilerin imhası kararı ne zaman alındı?

Posted on 16/11/2019

Bu makalede oldukça sınırlı bir soruya cevap aranacaktır; İttihat ve Terakki Partisi Ermenilerin imha edilmesi için bir karar veya kararlar aldı mı; aldı ise bu karar veya kararlar ne zaman alındı? Tek bir karardan mı yoksa zamana yayılmış değişik kararlardan mı söz ediyoruz? Konu hakkında bugüne kadar net bir cevap verilebildiğini söyleyemeyiz. Ana neden, bilgi ve belge eksikliğidir. Bu nedenle olgu ve belgenin yerini daha çok spekülasyonun doldurduğu bir tablo var karşımızda. Bu yazıda bazı yeni belgeler tanıtılacak ve bu belgeler ışığında bazı yeni fikirler ileri sürülecektir.

Ana tezlerden bir tanesi, Ermenilerin imhasına yönelik merkezi kararın, bu yazarın da aralarında bulunduğu, daha önceki bazı çalışmalarda ileri sürüldüğü gibi Mart sonlarında veya Nisan'ın ilk günlerinde değil, Mart öncesi (muhtemel Şubat 15 ile Mart 3 arası) bir tarihte alınmış olduğudur. Bu iddiayı, Bahaettin Şakir'e ait, 3 Mart 1915 tarihli bir mektuba dayandırmaktayız.

İkinci önemli ana tez, Ermenilerin imhasına ilişkin ilk kararın önce İstanbul merkezde (ne İttihat ve Terakki Merkez Komitesince ne de Hükümetçe) değil, çevrede, [Erzurum, Van, Bitlis ve Mamüretülaziz] şekillendiği ve alındığı yolunda olacaktır. Kararlar, bölgenin "ihtiyaçlarına" uygun olarak, belli [bir ayaklanmaya önderlik edeceği ve Müslüman halka saldıracağı düşünülen] bir grup Ermeni için Erzurum Teşkilat-ı Mahsusa Merkez Komitesi tarafından 1 Aralık 1914 tarihinde alınmıştır. Yazışmalardan, bu kararın İstanbul hükümetince de onaylanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü önemli ana tez, gerek bölgede gerekse merkezi olarak alınmış olan imha kararında

bölge valilerinin özel bir rol oynadıklarıdır. Valiler, özellikle 1 Aralık kararı sonrası kendi bölgelerinde kısmi imha eylemleri organize etmenin ötesinde, merkezi Hükümeti imha kararını tüm ülke sathına yaygınlaştırılması için zorlamışlardır. Yani, imhaya yönelik radikalleşmenin önce çevrede yaşandığı ve merkezin daha sonra bu radikalleşmeye uygun adımlar attığı ana tezimiz olacaktır.

BAZI GENEL GÖZLEMLER

Geçmiş yıllarda, Ermenilere yönelik bir imha kararının hangi tarihte alınmış olabileceği, konu hakkındaki belge ve bilgi yokluğu nedeniyle fazla tartışılmadı. Bu nedenle, Vakakn N. Dadrian ve benim tarafımdan ileri sürülen 1915 Mart ayının son günleri veya Nisan başı tarihi genel kabul gördü. Tarihin genel kabul görmüş olmasına rağmen, bu tarihin nasıl yorumlanması gerektiği ve hangi sürecin sonucunda bu karara ulaşılmış olduğu ciddi bir tartışma konusuydu. Tartışma daha çok “önceden tasarlanma-taammüd” ile “koşullara bağlılık” tezleri etrafında idi. Bir tarafta, özellikle Vahakn N. Dadrian’ın temsil ettiği “önceden tasarlanma” tezini savunanlar vardı. Buna göre, imha kararı Birinci Dünya Savaşı öncesinde alınmıştı ve savaş daha önce alınmış olan bu karar için sadece uygun koşullar yaratmıştı (ayrıntılı bilgi aşağıda). Bunun karşısında ise, Ronald Suny ve Donald Bloxham gibi bir grup başka tarihçi ise Birinci Dünya Savaşı ile soykırım kararı arasında bir illiyet-nedensellik bağı olduğunu savunmaktaydı. Buna göre, kararın alınması savaşın gelişim seyri ile doğrudan bağlantılı idi. Donald Bloxham’ın sözleriyle, “soykırımın, olay öncesine giden (a priori) bir tasarısı yoktu, daha çok bir dizi daha sınırlı bölgesel tedbirin ürünü olarak biriken-yığılan politikaların radikalleşmesi sürecinde doğmuştur.” Bloxham’a göre “İmparatorluk sathında öldürme politikalarının kristalleşmesi ancak 1915’in erken yaz aylarında,” söz konusudur.

Bu makalenin amacı bu eski tartışmayı özetlemek değildir. Bunun bir nedeni, bu tartışmalarda, eldeki bilgi ve belge eksikliği nedeniyle boşlukların spekülasyonlarla

doldurulmaya çalışılmasıydı. Burada yapılmak istenen ise, böylesi bir tartışmanın spekülatif karakterini de azaltacak ve süreci anlamamızı kolaylaştıracak yeni belgeler sunmaktır.

VAHAKN N. DADRİAN'IN YAKLAŞIMI

Soykırım karar veya kararlarının ne zaman alınmış olduğu konusunda en çok yazan Vahakan N. Dadrian idi. Diğer çalışmalar daha çok V. N. Dadrian'ın görüşlerinin eleştirisi ekseninde şekilleniyor idi. Bu nedenle onun görüşlerinin genel bir çerçevesini çizmekte yarar vardır. Dadrian “niyetçi” (intentionalist) diyebileceğimiz bir açıklama tarzına çok yakın yerde duruyordu. Ona göre soykırımın ana nedeni imhacı bir kültürün varlığı idi. Türklerde, Osmanlı Ermeni nüfusunu imha etme niyeti veya Dadrian'ın ifadesiyle “soykırım dürtüsü,” “eğilimler, taslak planlar olarak” daima mevcuttu ve kendisini ortaya çıkartacak kriz anına ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle, savaş sadece, sürekli var olan imha dürtüsü için bir bahane bir örtü hizmeti görmüştür, o kadar.

Önemli bir alt-kültür olarak “soykırım dürtüsü” İslami teolojik köklere dayanmakla birlikte daha çok “kısmen veya tamamen imhası hedeflenen kurban nüfuslara karşı neredeyse sınırsız ölçekte eylemler yürütülmesine imkan veren gizli askeri etiklerden” oluşmaktaydı. Osmanlı-Türk askerine egemen “toptan harb” doktrini, bu alt-kültürün önemli bir unsurudur. “Toptan harb” doktrinin altını dolduran ve “Türk devlet adamlarının bazılarının düşüncelerinde belirgin olan” ise “vahşilik ruhu”dur.

Dadrian, soykırımı yapan İttihat ve Terakki Partisine, özellikle Balkanlarda Bulgar ve Rum çeteleriyle çatışma sürecinde oluşmuş, “harp kahramanları, semboller ve terminolojiyle tamamlanan şiddet kültürü(nün)” egemen olduğunu söyler. “İmparatorluğun muhalif milliyetlerine yönelik Jön Türk-İttihatçı düzen, ‘militarist bir siyaset... bir terör saltanatı’ anlamına gelmekteydi “ve bu “siyasi hayatın vahşileşmesini’ meşru kılan bir şiddet kültürüdür.”

İşte bu nedenle soykırım, “ne savaş sırasındaki aşırı bir sapma ne de katliamlarla sonuçlanan kazai veya geçici bir kötülüktür”, soykırım “Osmanlı siyasi altkültürünü modern vakayinamesinin açık bir özelliğidir”. Bu militarist değerlerce beslenmiş alt kültür, “neredeyse rutin bir şekilde, muhalif uyruklara ve azınlıklara karşı resmi bir baskı ve zulüm aracı olarak katliama başvurma iznini vermiştir.”

Dadrian bu yaklaşımı ile, soykırım için gerekli “niyet” ve “imha kastı”nın varlığını ispatlamış olduğuna inanmaktadır. Şimdi sorun, zaten potansiyel olarak var olan bu imha kültürünün ne zaman açığa çıktığını bulmaya kalmıştır. Dadrian’ın modeline göre, soykırımı bir çocuğun doğum süreci gibi düşünebilirsiniz. İmhanın bir fikir olarak doğması, ilk gündeme gelişi ana rahminde ilk ceninin oluşması gibidir. İmha kararının alınması ve uygulamaya geçiş ise çocuğun doğumuna denk düşer. Bu nedenle Ermenilerin imhası için, çeşitli aşamalarda alınmış, farklı karar ve planlar söz konusudur.

Eğer bu süreci tarihlerle ifade etmek gerekirse, Dadrian için 1915 soykırım kararı, sözünü ettiğimiz “soykırım dürtüsü” alt-kültürünün varlığında, bir fikir olarak 1910-11 yıllarında ortaya çıkmıştır. Bu tarihlerde düzenlenen İttihat ve Terakki Kongrelerinde konu ilk defa dillendirilmiştir. Dadrian, 1910 Kongresi hazırlıkları sırasında Talat’ın yaptığı bir konuşmaya atfen, bu tarihte “firkanın gizli tasarıları”nın var olduğundan söz eder. İttihat ve Terakki Partisi, kökleri 1910’a giden bu gizli tasarılarına uygun olarak, savaş yıllarında üst düzey askeri ve sivil kadroları “büyük bir titizlikle seçmiş” onları bu “gizli tasarıları hayata geçirecek angaryacılar olarak” İmparatorluğun çeşitli bölgelerine yollamıştır.

Dadrian için ikinci önemli aşama 1912-3 yıllarıdır. 1912 Balkan yenilgisinin, “Ermeni soykırımını fikrinin doğuşunda büyük bir rol oynadığını” savunur. Dadrian’a göre, “1912-3 arasında İttihatçı fırka programının temel noktalarından biri olarak gizlice onaylanan” bir fikir vardır ve bu “şiddet yoluyla Türkiye’yi ‘temizleme’ fikri”dir. Bu “gizli plan”, daha önce var olan bir niyetin billurlaşmasıdır. Dadrian, “şimdiye kadar (1913-T.A.) olgunlaşmamış biçimde var olan Ermeni karşıtı eğilimlerin” bu tarihle birlikte “billurlaşmaya” ve “hükümet

politikası alanına kök salmaya başladığından” söz eder.

Dadrian’a göre, Şubat 1914 Osmanlı-Rus Reform Antlaşması, 2 Ağustos 1914 genel seferberlik ilanı ve Birinci Cihan Harbi toptan imha kararına giden süreçteki diğer ara aşamalardır. Reform tasarısı, “Osmanlı İmparatorluğunun Ermeni nüfusu ortadan kaldırma tasarısının billurlaşması”na yol açmıştır ve savaş, Ermenileri imhaya yönelik zaten var olan “olgunlaşmamış bir planın” olgunlaşmasını sağlamıştır . 2 Ağustos 1914 Alman-Türk gizli antlaşması ve genel seferberlik kararı soykırımın ilk adımıdır. Ermeni askerlerin silahsızlandırılarak ortadan kaldırılmaları ise soykırımın başlangıcıdır. Savaş sırasında yaşananlar ise, Dadrian için, “Türkler’in... Osmanlı Ermeni nüfusunu imha etmek niyetlerini hızlandıran ‘mekanik’ faktörlerdir” sadece.

Dadrian’ın burada çok genel hatları ile özetlemeye çalıştığımız yaklaşımı teleolojik tarih yazımının iyi bir örneği olarak okunabilir. 1915-18 imha süreci (veya onun sembolü olan Der-Zor çölleri) anlatımın başlangıç noktası olarak alınmakta, buradan geriye bakılarak, geçmişte yaşanmışlar içinde imhanın izleri bulunmaya çalışılmaktadır. Tarihi süreç, son istasyona ulaşmak zorunda olan bir trenin, bazı ara istasyonlardan geçmesi gibidir.

1914 ŞUBAT REFORM ANTLAŞMASININ ANAHTAR ROLÜ

Eğer teleolojik izah denemelerini bir kenara bırakırsak, daha önceki çeşitli çalışmalarında dile getirdiğim gibi, İttihatçıların “Ermeni Reform Meselesi” olarak tanımladıkları Ermeni sorununu kesin olarak çözmek gerektiği fikrine Şubat 1914 Refom anlaşması ile ulaştıklarını söylemek mümkün . Gerek önceki çalışmalarda sunulan ve gerekse burada ilk defa tanıtılan birçok Osmanlı belgesi ışığında ileri sürebiliriz ki, soykırım kararı ile savaşın seyri arasında doğrudan bir nedensellik bağı olduğu iddiasını savunmak oldukça zordur. Burada ileri sürülen savaşın seyrinin imha kararının alınmasında hiçbir etkisi olmadığı tezi değildir. Elbette özellikle Sarıkamış yenilgisinin ve Çanakkale’de hergün “ölüm-kalım savaşı” olarak

tanımlanan çatışmalarının nihayi imha kararının alınmasında önemli bir etkisi olmuştur. Fakat İttihatçılar, savaşın seyrinden bağımsız olarak, “Ermeni Reform Problemi” olarak adlandırdıkları “büyük belayı” kesin ve nihai olarak çözmeyi savaşın seyrinden bağımsız olarak ele alıyorlar ve bu konuda kafa yoruyorlardı. Hatta iddia edebiliriz ki, savaş başlangıçta, böylesi nihayi bir kararın alınmasının ertelenmesi işlevini de görmüştür.

Bunları söyleyen doğrudan Talat Paşa’nın kendisidir. 26 Mayıs 1915 tarihinde Sadrazamlık Makamına yazdığı bir yazıda Talat Paşa, Reform antlaşması ile birlikte, “Osmanlı Devleti’nin hayati sorunlarının içinde önemli bir bölüm olarak yer tutan bu derdin [Ermeni Meselesinin] esaslı bir şekilde sona erdirilmesi ve tamamen yok edilmesine yönelik araçların hazırlanması ve ortaya konulması düşünülmekte” iken savaşa girildiğini ve bu nedenle meselenin kesin çözümü doğrultusunda bir adım atılmadığını söyler. Talat Paşa’ya göre, savaşın ilk aylarında alınan tedbirler, sorunu kökten çözmeye değil, savaşın ihtiyaçlarına bağlı alınan tedbirlerdi ve artık bu geçici tedbirleri kalıcı ve sistematik bir hale sokmak gerekiyordu.

Talat Paşa’nın yazısında dile getirdikleri iki açıdan önemlidir. Birincisi, bu sözler Ermenilerin Der-Zor Çölünde imhaları senaryosunun 1914 yılında yazılmış olduğu biçimindeki bir “niyetçi” ve teolojik tarih yazımının anlamsızlığını göstermektedir. İkincisi, ama öte yandan bu söylenenler bize imha kararının, savaşın yarattığı bazı ihtiyaçlara bir cevap olarak gündeme gelmediğini de gösterir. İmha, “Ermeni reform meselesi” gibi yapısal bir sorunu kesin olarak ortadan kaldırma fikri ile Cihan Harbinin yarattığı koşulların ilginç bir amalgamı olarak ortaya çıkmıştır. Yani ne çok daha önceden alınmış bir imha kararının, uygulanabileceği en uygun an ortaya çıkıncaya kadar bir sır gibi saklı tutulması söz konusudur ne de tamamıyla savaşın gelişmesi ve ihtiyaçlarına göre alınmış bir karar söz konusudur. Talat Paşa’nın 26 Mayıs 1915 tarihli mektubu bu iki bileşeni açık bir biçimde gösterdiği için oldukça önemlidir.

NIHAI İMHA KARARI MART 1915 SONUNDA MI ALINDI?

Bu makalede oldukça sınırlı bir soruya, İttihat ve Terakki Partisinin nihai bir imha kararı (final solution-decision) alıp almadığı ve almış ise ne zaman aldığı, sorusuna cevap aramaya çalışacağım. Konu geçmiş yıllarda ayrıntılı olarak Vahakn Dadrian ve benim tarafımdan tartışılmıştır. Her iki yazarın da ortak fikri, İttihatçılar Ermenilerin imhası konusunda nihai bir kararı almış olduklarıdır. Bu karar, muhtemelen İstanbul'da 1915 Mart sonu Nisan başında yapılan bir dizi toplantıda alınmıştır. Bu tarih dilimini ilk ortaya atan Dadrian'dır. Benim katkım, bu tarihe ilişkin ek yeni bilgi ve bulgular eklemekten ibaret olmuştur.

İmha için bir karar olduğu ve bunun da Mart sonu-Nisan başı alındığı tezi şu olgu ve bilgilere dayanılarak ileri sürüldü:

a) İttihat ve Terakki Katib-i Mesulü Arif Cemil'in anılarında verdiği bilgilere göre, Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Bahaettin Şakir, Ermeni meselesini görüşmek üzere Mart ortalarında İstanbul'a gitmiş ve Nisan başında Erzurum'a geri dönmüştür. Şakir beraberinde "tehcir kararını" da getirmişti; "Doktor Bahaettin Şakir Bey bir müddet sonra Kafkas Cephesine avdet ettiği zaman yeni vaziyet tamamıyla taayyün etmiş [belirlenmiş] bulunuyordu."

b) İttihat ve Terakki Merkez Komite üyesi Dr. Nazım, herhangi özel bir tarih vermeden, Ermenilerin imhasının İttihat ve Terakki Merkezi Umumisinde uzun görüşmeler sonunda karara bağlandığını söyler. Dr. Nazım'a ait bu sözler, 1919-22 yıllarındaki İstanbul yargılamalarında, İttihat ve Terakki yöneticilerine karşı açılan davanın iddianamesinde yer almıştır.

c) Teşkilat-ı Mahsusa'nın yapısında 1915 Mart ayında yapılan önemli bir değişiklik olmuştur: buna göre, Teşkilat-ı Mahsusa Savunma Bakanlığı-Ordu bünyesinden alınıp, İttihat ve Terakki Partisi denetimine verilmiş ve ana görevi "iç düşmanlarla uğraşmak" olarak belirlenmiştir. Ana dava duruşmaları sırasında, İstanbul Teşkilat-ı Mahsusa sorumlularından

Cevat'ın mahkeme heyetine sunduğu 3 Şubat 1915 tarihli bir belgeye göre Ordu ile Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri arasındaki ilişki Şubat başı ile koparılmaya başlamıştı. Osmanlı arşivinde bulunan bazı belgeler, Cevat'ın sunduğu belgedeki ifadelerin doğruluğunu teydit etmektedir. Kayseri'den Dahiliye Nezaretine çekilen bir tele göre, Savunma Bakanlığı, Teşkilat-ı Mahsusa için gönüllü toplama işini durdurduğunu bildirmiştir. Aynı davanın 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci oturumunda Cevat, "10.2.1331 [1915]; Nisan demek olacak", diyerek, bu tarihle birlikte, "bizde [Harbiye Nezaretinde] bir muamele kalmadı" der. Bu tarihle birlikte, Teşkilat-ı Mahsusa, İttihat ve Terakki Partisi denetimine geçer. Başında da Bahaettin Şakir bulunuyordu. "Doktor Bahaettin Şakir Bey, İstanbul'da artık Teşkilat-ı Mahsusanın harici düşmanlarla taalluk eden işlerinden sarfınazar ederek memleketin dahili düşmanlarıyla meşgul olmaya karar vermişti." Aşağıda da göreceğimiz gibi Şakir, yazışmalarda "Teşkilat-ı Mahsusa Reisi" ifadesini kullanmaya devam etmiştir.

d) Meclis-i Mebusan'ın 1 Mart 1915'de oturumlarına son vermesi ve tatile girmesi: Meclis'in tatile girmesi ile yeniden açılmamasının Ermeni tehciri ile ilgili olduğunu, Talat Paşa anılarında söyler; "Teşkilat-ı Mahsusa, Mebusan ve Ayan Meclislerinde Türk olmayan bazı kimselerin, patrikhanelerden başlayarak sefaretlere kadar hayatî karar ve haberleri sızdırdığını tesbit... etmişti... Meclisler faaliyette bulunduğu müddetçe milleti temsil vasfına sahip olan bu insanların faaliyetlerine mani olmak asla mümkün değildi."

e) Dönemin Dışişleri Bakanı Halil Mentеше, Mart ortasında Berlin'e gider. Aynı tarihlerde Maliye Bakanı Cavit Bey de Berlin'dedir ve kredi almak için görüşmeler yapmaktadır. 18-23 Mart tarihleri arasında Halil Mentеше'ye bir telgraf çeken Talat, "Cavit'in konuşmasının uygun görülmediği" bir hususta Almanlarla görüşme yapması için direktif verir. Mentеше anılarında, Türkiye'ye döndüğünde Talat'ın kendisini, "anlat bakalım... şu Ermeni tehciri için Berlin'de neler konuştun", diyerek karşıladığını aktarır.

İmha kararının Mart sonu-Nisan'ın ilk günlerinde alınmış olduğu bu güne kadar kabul gören tezdur. Burada bu tezin gözden geçirilmesi gerektiğini ileri sürüyorum. İddiam, Mart

sonunda toplantılar yapılmadığı ve/veya bazı kararlar alınmamış olduğu değildir. Eldeki belge ve bilgilerden bu toplantıların yapıldığı, bir takım kararların alındığı açıkça anlaşılmaktadır. Fakat Mart sonu toplantı ve kararları daha önce alınmış karar veya kararların uygulamaya konmaya başlaması ile ilgili olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. Burada cevap aramaya çalışacağımız soru, acaba Mart 1915 öncesi alınmış bir imha kararı veya kararları var mıdır?

BAHAETTİN ŞAKIR MEKTUPLARI VE İMHA KARARI

Ana iddiam, Ermenilerin imhasına yönelik nihai bir imha kararının var olduğu ve bu kararın Mart ayından önce alınmış olduğudur. Ve hatta bu nihai imha kararını önceleyen başka kararlar da vardır. Gerek “nihai karar” gerekse de onu önceleyen farklı kararlar silsilesine ilişkin kesin cevaplar vermekten oldukça uzağım. Yapmaya çalışacağım yeni bilgi ve belgeler ışığında yeni bazı sorular sormak ve araştırmaların yönelmesi gereken istikameti konusunda bazı ön tespitlerde bulunmaktır.

İmhaya ilişkin nihai bir kararın Mart sonlarından çok daha önce, muhtemelen Şubat 1915’de alındığı konusunda ileri süreceğim en büyük kanıt Bahaettin Şakir tarafından Adana Murahhası Cemal Bey’e Mart ve Nisan 1915 aylarında yazılmış iki adet mektuptur. Bu mektuplar, Aram Andonian tarafından 1921 yılında Great Crime (Medz Vojırı) adlı kitapta yayınlanmıştır. Birinci mektup 3 Mart 1915 tarihlidir. Şakir mektubunda, “Cemiyet, vatani bu lanetlenmiş kavmin [Ermenilerin] ihtirasından kurtarmaya ve bu konuda Osmanlı tarihine sürülecek lekenin sorumluluğunu milli onura sahip omuzlarına almaya karar vermiştir. Birbiri ardı sıra gelen intikam duygusu ile ağzına kadar dolu, uğursuz ve acı geçmişi unutamayan cemiyet, gelecekte ümitli olarak Türkiye’de yaşayan bütün Ermenileri, bir tanesi kalmayınca kadar mahvetmeye karar, bu hususta da hükümete geniş yetki vermiştir. Hükümet katledip yok etmenin nasıl gerçekleşeceği konusunda, vali ve ordu kumandanlarına gerekli izahatı verecektir. İttihat ve Terakki’nin bütün delegeleri

buldukları yerlerde bu konunun takibiyle ilgilenecek, hiçbir Ermeni'nin korunmasına ve yardım görmesine meydan vermeyeceklerdir, (koyular bana ait).”

İkinci mektup 7 Nisan 1915 tarihlidir ve Bahaettin Şakir aynı ifadeyi tekrar edecektir: “18 Şubat 330 [3 Mart 1915] tarihli mektupta da yazıldığı üzere cemiyet, çalışmalarında bundan sonra izleyeceği yol ile yıllardan beri çarpıştığı çeşitli güçleri bugün artık temelinden söküp imhaya karar vermiş ve yazık ki bu konuda çok kanlı tedbirler almaya mecbur kalmıştır. Emin olunuz ki bu tedbirlerin korkunç olmasından biz de üzgünüz. Fakat cemiyet varlık göstermek için bundan başka çare göremiyor, (koyular bana aittir).”

Andonian'ın, mektupları yayımladığında, bunların Bahaettin Şakir'e ait olduklarını bilmiyordu. Bu nedenle kitabında mektuplar hakkında, “basma kalıp bir rumuzla (muhtemelen komitenin İstanbul merkezinden birinin rümuzu ile) imzalanmıştı” , diye yazacaktır. İsviçre'de yaşayan Mary Terzian isimli bir Ermeni arkadaşına 1937'de yazdığı bir mektuptan anlıyoruz ki, Andonian, mektuptaki imzanın Bahaettin Şakir'e ait olduğunu ilk defa 1921 yılında Berlin'de öğrenecektir. Terzian, Andonian'a “Cemal Bey'e yazılmış iki mektupta imzası bulunan kişi olarak Bahaddin Şakir Bey'in adını” niye belirtmediğini sorar. Andonian, “Kitabımın yayınlanması esnasında bu mektupların Bahaddin Şakir Bey'e ait olduklarını bilmiyordum,” der ve imzanın Şakir'e ait olduğunu, kitabın yayımlanmasından aylar sonra, Berlin'e Talat Paşa cinayeti davasına gittiğinde öğrendiğini söyler. Berlin'de arkadaşları, kendisine okuması için İstanbul'da basılan Ermenice gazetelerden küpürler vermişlerdir. Gazetelerden birisi Joghovurti Tzaine, gazetesidir. Andonian bu gazetede, kendi yayınladığı mektubun Bahaettin Şakir imzası ile yayınlandığını görür. Bu haber Sabah gazetesinden yapılmış bir çeviridir. İstanbul'a Sabah gazetesine mektup yazan Andonian, onlardan mektup altındaki imzanın Şakir'e ait olduğu bilgisini elde edecektir.

Şakir'in mektupları, Naim Efendi adlı Osmanlı bürokrati tarafından Andonian'a verilen kendi el yazması (bir kısmı orijinal) toplam 50 küsur belgenin arasındaydı ve bu belgelerin orijinal olup olmadıkları konusunda büyük kuşkular vardı. Türk Tarih Kurumu 1983 yılında

yayınladığı bir kitapta, ilk bakışta oldukça inandırıcı gözükken bazı argümanlarla tüm belgelerin sahte olduklarını ileri sürmüştü. Şakir'in mektuplarının sahte oldukları konusunda ileri sürülen tezlerin içinde en önemli olanı ise, Adana'ya yazılmış bir mektubun Halep'te Naim Efendi'nin çalıştığı iddia edilen bir ofiste ne aradığı idi. Yapılan itirazların ilk bakışta mantıklı ve inandırıcı gözüküyor olmaları nedeniyle araştırmacılar ne Şakir'in mektuplarını ne de diğer belgeleri kullanmamayı tercih ettiler. Şakir'in, 3 Mart 1915 tarihinde Ermenilerin imhası kararlaştırılmıştır, ifadesi yok sayıldı.

Bugün artık başka bir gerçeklikle karşı karşıyayız. Ve Şakir'in mektuplarına yeni bir gözle bakmak gerekmektedir. Ben son çalışmamla Andonian tarafından yayınlan Naim Efendi hatıratının ve de belgelerin orijinal olduğu göstermiş bulunuyorum. Araştırmalarım sırasında bulduğum fakat bugüne kadar yayınlamadığım bir başka bulgu, mektuplardaki Bahaettin Şakir imzalarının orijinal olduklarıdır. Bu imzaların Bahaettin Şakir'e ait olduğunu üç ayrı kaynaktan kanıtlamak mümkündür. Birincisi Şurayı Ümmet gazetesidir. Şakir'in gazetede yayınlanan köşe yazıları altında imzası vardır ve bu imzalar, mektuplardaki imzalar ile aynıdır. İkinci önemli kaynak, İttihat ve Terakki Paris Defterleridir. Bu defterler 2017 yılında Türkçeleştirdi ve mektupların orijinalleri kitaba ek CD olarak kondu. Defterlerde, Bahaettin Şakir'e ait 100'ün üzerinde imza bulunmaktadır. Bu imzalar arasındaki benzersizlikler oldukça dikkat çekici olmasına rağmen, birçok imza ile mektuptaki imzalar aynıdır. Üçüncü kaynak, Türk Tarih Kurumu arşivinde bulunan, İttihatçı Liderlere ait mektuplardır. Bu mektuplardan bazıları Şakir tarafından yazılmıştır altında Şakir'in imzası vardır. Aradaki benzerlik kuşkuyla yer bırakmayacak derecede açıktır.

İmzaların orijinal olduklarının kanıtlanmasının ötesinde, Mektupların orijinal olmadıkları konusunda ileri sürülen en önemli tezlerden birisinin, (Adana Murahhası Cemal'e ait bir mektubun Halep'te ne aradığı iddiasının) geçersizliğini de artık göstermemiz mümkün. Andonian kitabında, murahhas Cemal Bey'in mektupları aldıktan sonra Adana'dan Halep'e gittiğini ve orada Ermeni kırımları planının uygulanması için büyük bir gayretle çalıştığını söylemektedir. Andonian'a göre Cemal Bey, İstanbul'dan sürgün ve imhaları organize etmek

için gönderilen ve Halep İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdürü olarak görev yapan Şükrü Bey'in en büyük destekçisidir.

Elimizdeki bir Osmanlı Arşiv belgesi bize Andonian'ın verdiği bu bilginin doğru olduğunu gösteriyor. Cemal Bey, gerçekten de Halep'e İttihat ve Terakki Murahhası olarak atanmıştır. Cemal Bey hakkında Ermeni sürgün ve imhalarında oynadığı rol nedeniyle savaştan sonra soruşturma açılmıştır.

Bahaettin Şakir'in mektubunda önemli bir bilgi daha vardır. Şakir, Hükümetin Ordu Komutanları ve Valilere katledip yok etmenin nasıl gerçekleşeceği konusunda gerekli açıklamayı yapacağını söylemektedir. Başbakanlık arşivinde, Şakir'in mektubundan 11 gün sonra Erzurum Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerine çekilen iki ayrı telgrafta bu bilginin gerçeğe tekabül ettiğini gösterir bazı ifadeler yer almaktadır. Telgrafta "Ermeni hareketına ve alınması gereken acil tedbirler hususunda Üçüncü Ordu Kumandanlığına müracaat edilmesi" gerektiği bildirilmektedir.

Eğer mektuplar orijinal ise, birincisi, İttihat ve Terakki Merkez Komitesinin Ermenilerin imhasına ilişkin kesin bir karar aldığını ve ikincisi bu kararın 3 Mart 1915 tarihinden önce alınmış olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bahaettin Şakir, mektubunu alındığını söylediği karardan kaç gün sonra yazmıştır, bilemiyoruz ama aradaki gün farkının çok olmadığını tahmin edebiliriz. Eğer 3 Mart 1915 öncesi alınmış bir imha kararının olduğu doğru bir bilgi ise, cevap verilmesi gereken bir dizi soru ortaya çıkmaktadır.

Sorulardan bir tanesi kararın ne zaman alınmış olduğu bir diğeri ise Bahaettin Şakir'in, sözünü ettiği kararın alındığı Merkez Komitesi toplantısına katılıp katılmadığıdır. Elimizdeki bilgilerden kararın 15 Şubat ile 3 Mart arasında alınmış olduğu tahmininde bulunabiliriz ama konu hakkında herhangi bir spekülasyon yapmak istemeyiz. Kesin olan, Bahaettin Şakir'in, 1914 Ağustos'tan başından beri İstanbul'da olmadığıdır. Eğer İstanbul'da bir Merkez Komitesi toplantısı yapılmış ve imha kararı alınmış ise Şakir bu toplantıya

muhtemelen Erzurum'dan telgraf başından katılmıştır.

Şakir, Teşkilat-ı Mahsusa eylemlerini koordine etmek üzere Erzurum'a gitmiş ve ama orada da kalmayarak Kafkaslardaki askeri hareketlerin başında, bölgeyi gezerek görev yapmaktadır. Fakat, kendi ifadesiyle, lüzum gördükçe Erzurum'a gidip gelmektedir. 11 Kasım 1914'de Talat Paşa'ya çektiği bir telgrafta, "Karârgâhla Hasan Kal'adayım. Buradan idâre ediyorum. Vali Bey merâkizce olan husûsâtı icrâ ediyor. Lüzûm gördükçe Erzurum'a gidip geliyorum," demektedir. İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi İstanbul'da toplanmış olduğuna göre, 3 Mart 1915 öncesi Şakir'in böylesi bir karar toplantısına katılmış olması mümkün değil.

Gerçi Şakir, çeşitli dönemlerde İstanbul'a gelmek ve bazı konuları yüzyüze tartışmak arzusunu dile getirmiştir. Örneğin 7 Ekim 1914 tarihinde Erzurum'dan çektiği bir telgrafta, "Kağıt üzerinde 'arz imkânı olmayan mütâla'a ve mutâlebemizin daha fâ'ideli sûretde takrîri için zaman müsâ'id ise on beş günde 'azîmet ve 'avdet etmek üzere İstanbul'a gelmemize ihtiyâc-ı kat'î görüyoruz," demektedir. Aynı isteği 24 Ocak 1915'de de tekrar edecektir; "bir çok hususata dair görüşmek üzere Trabzon'a gelecek, gidecek bir torpido, istimbob ve bir vapurla hafta içinde İstanbul'a gelmekliğime muvafakat bildiriniz." Şakir'in bu isteklerine rağmen, elimizde onun 1914 Aralık ortasından 1915 Şubat ortasına kadar Kafkasya'da, Artvin-Ardahan bölgesinde olduğu ve Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri başında çatışmaları doğrudan yönettiğini gösterir yeteri kadar belge vardır.

O halde, Şakir'in Merkez Komite toplantısına telgraf başında katılmış olması oldukça kuvvetli bir ihtimaldir. İstanbul Merkez Komitesinin Erzurum'da bulunan Şakir ile bu tür telgraf başı görüşmeler yaptığına ilişkin elimizde kanıtlar var. Örneğin Talat Paşa, 26 Kasım 1914'de Erzurum'a "mahrem" koduyla çektiği bir telgrafta, "merkez-i umumi ile ... muhabere etmek üzere Bahaeddin Şakir Bey'in karargahından Erzurum'a" çağrılmasını istemektedir. Vali Tahsin, istenirse sorulacak soruları Şakir'e aktararak cevapların iletebileceği cevabını verir , fakat Talat Şakir'in bizzat gelmesini ister. Şakir, bu istek

üzerine 29 Kasım 1914'de Erzurum'a gelmiş ve emre hazır olduğunu bildirmiştir.

Yukarda da aktardığımız gibi Şakir, Şubat ayı ortalarına kadar Artvin ve civarında bulunuyordu ve III. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'nın Tifus'tan ölmesi üzerine ise Erzurum Valisi Tahsin tarafından 14 Şubat tarihinde çok acele Erzurum'a çağrılacaktır. Bu bilgiyi Şakir'in kendisi vermektedir. Yani, mektubun yazıldığı 3 Mart 1915 tarihinde Şakir Erzurum'da bulunuyordu. Bu nedenle, imha kararının Şakir Erzurum'a döndükten sonra yapılan görüşmelerin birisinde alınmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

ERZURUM'DA MERKEZ KOMITE

Kesin tarih konusunda fazla spekülasyon yapmadan, çalışma sırasında karşılaştığımız bir başka bilgiyi daha paylaşmak isteriz. İttihat ve Terakki adına Ermeni sorunu konusunda, lokal düzeyde de olsa karar alma yetkisine sahip bir başka bir Merkez Komite daha vardır. Ermenilere yönelik ilk imha kararı, merkezi Erzurum'da olan bu Merkez Komite tarafından alınmış ve bilgi için İstanbul'a sunulmuştur. Sözünü ettiğimiz Merkez Komite, Eylül 1914'de Bayburt'ta Bahaettin Şakir ve Kara Kemal tarafından kurulan Kafkasya İhtilal Cemiyeti Merkez Komitesidir. Bahaettin Şakir'in bazı telgraflarda "Teşkilat-ı Mahsusa Reisi" ifadesini de kullandığını biliyoruz, bu nedenle Kafkasya İhtilal Cemiyeti ile Erzurum Merkezli Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir ve aynı örgüt olduğunu iddia etmek yanlış olmaz. Ayrıca, Bahaettin Şakir'in Kafkas İhtilal Cemiyet Merkez Komite üyeleri olarak tanıttığı isimler, Erzurum'da Teşkilat-ı Mahsusa merkezinde de görev yapan isimlerdir.

Bahaettin Şakir, 7 Ekim 1914'de İstanbul'a çektiği bir telgrafta Kafkas İhtilal Cemiyeti Merkez Komitesi içinde görev alan kişilerden bazılarının isimlerini verir; "Cem'iyetin bir Merkez-i 'Umûmî'ye rabtını Kemal ile Bayburd'da kararlaştırdık. Muhiddin Bey çok münâsib Bekir Bey'in 'asabiyyet-i fevka'l-'âdesini tanzîm mesâîde müşkilâta bâdî olacağı tahmîn ediliyorsa da bir refik sıfatıyla berâberimde bulunmasında bir be's göremiyorum. ... Diğer iki

zât için Hilmi ve Tahsin Beyleri münâsib görüyorum.”

Örgütün diğer üyeleri kimlerdir, bilemiyoruz. Bazı belgelerden Trabzon, Bitlis, Elazığ, Van ve Sivas valilerinde bu örgüte dahil olduklarını çıkartmak mümkündür. Örneğin, 16 Ekim tarihinde, Erzurum’dan bir telgraf çeken Sivas Valisi Muammer, “Merkez-i Umumiye(umumice?) Karahisar mebusluğuna Ali Muammer Bey intihap edilmiş ve mazbatası postaya verilmiştir,” demektedir. Elimizde diğer valilerin de Erzurum’a geldikleri ve buradan İstanbul ile haberleştiklerini gösterir belgeler mevcuttur. Van Valisi Cevdet’in 17 Kasım 1914’de, Erzurum’dan İstanbul’a çektiği bir telgraf buna bir örnek olarak verilebilir.

Osmanlı Arşivinde mevcut bazı belgelerden bu Merkez Komitenin, Ermeni sorunu etrafında birçok önemli karar aldığı ve kararları III. Ordu bünyesindeki Ordu Birliklerine ve İdari amirlere bildirmiş olduğunu anlıyoruz. Yani, Erzurum Merkez Komitesinin aldığı kararlar sadece İstanbul’a onay için gönderilen tavsiye niteliğinde kararlar değildir. Merkez Komitenin bir yaptırım gücü vardır ve bağlayıcı kararlar alabilmektedir.

Örgüt sadece Ermenilere yönelik alınan kararlarda etkileyici ve belirleyici olmamıştır. Askeri konulara da karışmış, birçok durumda askeri kararları III. Ordu’ya dikte ettirmiştir. 22 Kasım 1914 tarihli bir rapordan, Bahaettin Şakir’in “Ordu Kumandanıyla bir odada yatıp kalkmakta” olduğunu; bir başka raporda ise, Ordu komutanının aldığı ricat kararını durdurduğunu öğreniyoruz. Kafkas İhtilal Cemiyetinin (veya Teşkilat-ı Mahsusa’nın) askeri operasyonlara bu denli karışması ve bazı kararları dikte ettirmesi Enver Paşa’yı çok rahatsız etmiş ve Enver, Bahaettin Şakir’e “karargahtan müfarekatı [uzaklaşması]” gerektiğini yazmıştır. Enver, Ordu Komutanı’na da Şakir’in “karargahtan ayrılması” için çalışması emrini vermiştir.

Elimizde İstanbul İttihat ve Terakki Merkezi ile Erzurum’daki Teşkilatı Mahsusa veya Kafkas İhtilal Cemiyeti Merkezi Umumisi arasındaki ilişkiyi açığa çıkartacak yeteri kadar belge yok.

Bunda mevcut belgelerin araştırmacılara sunulmuyor olması kadar, bu iki kurum arasında bir çok konunun kağıda dökülmeden halledilmeye çalışılmasının da etkisi var. Örneğin Bahaettin Şakir, yukarda da aktardığımız 7 Ekim 1914 tarihinde Erzurum'dan çektiği bir telgrafta, yüz yüze gelerek görüşme istediğinde bulunurken, bunun “kağıt üzerinde ‘arz imkânı olmayan mütâla’a ve mutâlebemizin daha fâ’ideli sûretde takrîri için” gerekli olduğunu söyleyecektir. Şakir 24 Aralık’ta benzeri bir yüz yüze görüşme talebinde bulunacaktır.

Talat Paşa’nın yukarda bahsettiğimiz 26 Kasım 1914 tarihli telgrafından anladığımız gibi, telgraf makinası başında görüşmeler yapılmaktadır. Bu görüşmelere ve içeriklerine ilişkin maalesef elimizde hiçbir kayıt yoktur. Bazı haberleşmelerin yazılı veya telgrafla bildirilmek zorunda kalındığı durumlarda ise “Buraca telgraf kopyası ihrak edilmiştir [yakılmıştır]. İstanbul’ca da kopyasının ihrakı [yakılması] müsterhimdir [istirham etmek]” veya “bu telgrafın telgrafhanedeki kopyasıyla imhası,” gibi notlar düşülmektedir.

ERZURUM’DAKI MERKEZ KOMİTENİN 1 ARALIK 1914 KARARLARI

Elimizde Erzurum Merkez Komitesinin aldığı kararlara örnek teşkil edecek bir belge mevcuttur. 1 Aralık 1914 tarihli belge, İstanbul’a “Dahiliye Nazırı Talat Beyefendiye, müstacel ve mahremdir, bizzat açılacaktır”, notuyla gönderilmiştir. Telgrafta, “Merkez-i Umumî’nin bu gece ittihâz ve Van ile Bitlis vilâyetlerine tebliğ ettiği mukarrerât [kararlar] aynen arz olunuyor,” denir. Belgeden, Erzurum Merkez Komitesinin aldığı kararları Van ve Bitlis’e doğrudan tebliğ ettiğini anlıyoruz. Alınan kararlardan birisi doğrudan askeri hareketle ilgilidir, “Musul’dan Şünu’ya ilerleyen kuvva-yı askeriyesinin Basra’ya(?) ilerlemesi ve bu suretle Van tehlikesinin izalesi lüzumu Hasan İzzet Paşa’ya da yazıldı.” Görüldüğü gibi karar ile askeri operasyonlara doğrudan müdahale edilmektedir ve Enver Paşa’nın niçin kızdığını anlamak mümkündür.

Alınan kararda, “Van ile Bitlis’in “aynı mahiyet-i siyasiyeyi haiz olduğu” söylenir ve önemli sorun, Van ve civarındaki “ihtilâl-i dâhilînin önü almak” olarak tanımlanır. Bunun için Van ve Bitlis Valilerinin birbiri ile irtibatlı hareket etmeleri gerektiğinin altı çizilir. Yapılması gereken ise, sorun olacağı düşünölen Ermenilerin tutuklanarak imha edilmeleridir. Söylenen aynen şudur: “gerek merkezde ve gerek mülhakâtta [çevre yörelerde] rehber-i ihtilal olacak veyahut İslamlara tasallut edecekleri maznun [şüpheli olan] Ermenilerin şimdiden bi’t-tevkif İslamlara tasallutları göröldüğü takdirde imha edilmek üzere hemen Bitlis’e sevkleri, (koyular bana aittir).” Jandarmadaki Ermeni askerlerin derhal silahsızlandırılarak başka görevlere atanması ve Müslöman milis kuvvetlerinin oluşturulması verilen diğör emirler arasındadır. Bu belgeye dayanarak, Bitlis ve Van civarındaki bazı Ermenilerin imha edilmelerine ilişkin bir kararın 1 Aralık 1914 tarihinde Teşkilat-ı Mahsusa Erzurum Merkez Komitesi tarafından alınmış olduğunu söyleyebiliriz.

Vali Tahsin tarafından, 20 Aralık 1914’de “bizzat halli pek mahremdir” notuyla Dahiliye Nazırı Talat’a çekilen bir başka telgrafta, Van ve civarında, “telgraf tellerinin kesilmesi, bir onbaşının öldürölmesi ve kaymakam ile ma’iyyetine ateş açılması gibi olayların meydana geldiğinin” öğrenildiğı aktarılır ve bunun açık bir isyan başlangıcı olduğı söylenir; [“mes’elenin bu şekli bir mukaddime-i ‘isyândır”]. İstanbul’a önerilen ve istenen, Erzurum Merkezi olarak daha önce alınan kararların bir an önce hayata geçirilmesidir; [“Merkez-i ‘Umûmî’nin efendimize de ‘arz edilen mukarrerâtının tatbîki bi’l-hâssa şiddet ve sür’at gösterilmesi farzdır.”] Fakat Erzurum Merkezinin İstanbul’dan istediğı sadece kendi aldıkları kararların hızla hayate geçirilmesi için ilgili yerlere emirler gönderilmesi ile sınırlı değildir. Bunun da ötesinde Ermeni meselesinin hallinin genel bir siyaset haline getirilerek, tüm bölgelere emirlerin gönderilmesi istenmektedir. İlgili pasaj aynen şöyledir; “bunun için Merkez-i ‘Umûmî mukarrerâtının hemen icrâsı ve sür’at gösterilmesi lüzûmundan bahsle taraf-ı devletlerinden emir verilmesi ve yâhûd şu mes’elenin ‘umûm şekilde idâresinin ‘uhde-i ‘âciz-âneme tevdî’iyle diğör vilâyâta teblîğât-ı mahremâne icrâsı takdîr-i devletlerine ‘â’iddir.” Vali Tahsin’in aynı telgrafta, Erzurum Merkez Komitesinin aldığı kararların hemen uygulamaya konulmasını, iki defa üst öste tekrar ederek ısrar etmesi oldukça anlamlıdır.

Burada sadece iki örneğini sunabildiğimiz, Erzurum Merkez ile İstanbul arasındaki yazışmalarının bize gösterdiği iki önemli husu var. Birinci husus, Ermenilerin imhası fikri, sadece bir bölge (Van ve Bitlis) ile ve de sınırları çok geniş tanımlanmış olsa da [bir ayaklanmaya önderlik edeceği ve Müslüman halka saldıracağı düşünülen] bir grup Ermeni ile ilgili olsa bile ilk defa açıktan telaffuz edilmekte olduğudur. Karar bölgede alınmış ve İstanbul durumdan haberdar edilerek, bir an önce kararı onaylaması istenmiştir. İkinci husus, anlaşılacağı üzere söz konusu karar ve/veya politika henüz tüm ülke sathına ilişkin değildir ve ama İstanbul'a bunun genel bir politika haline getirilmesi önerilmektedir. Yani, Kafkas İhtilal Cemiyeti Merkez Komitesi, sadece bölgede Ermenilere yönelik izlenecek politikalara ilişkin bir takım kararlar almamakta, ayrıca, Hükümeti Ermenilere yönelik daha radikal kararlar almaya zorlamaktadır.

Van ve civarındaki gelişmelere yakından bakıldığında alınan kararların hayata geçirilmiş olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Hovannes Ter Martirosian'ın Van ve civarına ilişkin tuttuğu ayrıntılı kayıtlardan, Başkale ve civarında özellikle erkek nüfusu yönelik sistematik öldürmelerin Aralık 1914'de başlamış olduğunu öğreniyoruz. Başkale'de tanınmış 11 Ermeni, Van'a götürülme gerekçesi ile tutuklanmış, yolda öldürülmüşlerdir. Bazı köylerde 10 yaş üstü erkek nüfus toplanmış öldürülmüştür. Özalp ve Saray kazalarında da aynı metodlarla, ya tanınmış Ermenilerin "Van'a götüreceğiz" diye tutuklanıp yolda öldürülmeleri ya da belli yaş grubunda erkeğin toplu olarak, imhalar yapılmıştır. 18 Şubat 1915'de Talat Paşa'ya uzun bir rapor yazan Van milletvekili Vramian da bölgedeki sistematik öldürmelere dikkat çekmektedir: "4. Silahları alınan Ermenilerin mevâki-i meçhule teb'ûd ve iskânı 10. Başkale ve Saray civarında bazı kurada katliam icrası."

Bu bilgiler, Ermeni soykırımında nihai karar veya kararların İstanbul merkezde alındığı ve daha sonra çevreye iletildiği biçiminde var olan anlayışımızı önemli ölçüde değiştirecek mahiyettedir. Belgelerden anlaşıldığı gibi, sadece merkezin belirleyici olduğu ve merkezden çevreye emirlerin gönderildiği bir mekanizma söz konusu değildir. Çevrede de kararlar alınmakta ve bu ilgili birimlere gönderilirken aynı zamanda merkezden de bu kararları

onaylaması istenmektedir. Oldukça dinamik bir merkez-çevre ilişkisi ve karar verme sürecinin var olduğunu gözlüyoruz.

Aşağıda özellikle bölgedeki (Van, Bitlis, Erzurum, Elazığ ve Diyarbakır) valilerin rolü ile ilgili olarak yapacağımız birkaç gözlemle birlikte ileri süreceğim tez şu olacaktır: Ermenilere ilişkin radikal kararlar, bölgesel mahiyette de olsa, ilk önce çevrede alınmış ve İstanbul merkez baskı altında tutularak benzeri radikal kararları almaya zorlanmıştır.

VALİLER KARAR İÇİN ZORLUYORLAR

Erzurum Teşkilat-ı Mahsusa Merkezi ile İstanbul Merkez arasındaki bu dinamik ilişkiyi daha iyi anlamak için bölge valilerini de sürece dahil etmek gerekir. Bazı belgelerden anladığımız, Erzurum Merkez Komitesinin 1 Aralık 1914 kararlarını tek başına almamış olduğudur. Kararların, özellikle Van, Bitlis, Sivas ve Mamüretülaziz-Elaziz valilerinin ya doğrudan katıldıkları toplantılarda ya da bir dizi yazışma ve tartışmalar sonucu alınmış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. Yukarıda, Sivas Valisi Muammer ve Van Valisi Cevdet'e ait aktardığımız belgelerin de gösterdiği gibi, Valiler sıkça Erzurum'a gitmekte ve toplantılara katılmaktadırlar. Bazı belgelerden ise Erzurum'un, diğer illerin valileri ile sürekli haberleşme içinde olduğunu ve onlarla ortak görüş oluşturduklarını anlıyoruz.

Erzurum Valisi Tahsin, Erzurum Teşkilat-ı Mahsusa Merkez Komitesi üyesi sıfatıyla bu süreçte oldukça aktif görev almaktadır. Örneğin, 3 Mart 1915'de çektiği bir başka telgrafta, merkezi hükümete yaptığı bir takım önerileri, "biz civar vilâyetlerle muhâbere ve ittihâz-ı mukarrerât [kararlar alıyoruz] ediyoruz" diyerek bildirmektedir. 19 Nisan 1915'de, Talat Paşa'ya "bizzat halli" notuyla gönderdiği bir başka telgrafta, "Bitlis valisi ile de muhâbere ediyoruz. Şatak merkez-i ihtilal olduğundan Behtan(?) cihetinden Kürtleri sevk etmesini yazdım," demektedir. Valiler makine başında ortak toplantılar da yapmaktadırlar, Van olayları nedeniyle 22 Nisan 1915'de "bizzat halli" notuyla bir telgraf gönderen Vali Tahsin,

“Cevdet Bey ve Mustafa Beyle makine başında teması kaybetmiyoruz”, diyerek bu sürekli haberleşmenin bilgisini geçer.

Sivas Valisi Muammer’de bu haberleşmeler ağında etkin rol oynayan valilerden birisidir; 23 Mart 1915 tarihli bir telgrafında, “Ma’muretü’l-aziz vilâyetiyle muhâbere edilmekte olup netice peyderpey arz olunacaktır,” demektedir. İki gün sonra, benzeri bir telgrafı Elaziz Valisi Sabit gönderecektir; “Sivas vilâyetiyle muhâbere edilmekte olduğu gibi mutasarrıf beyle de her gün muhâbere edildiği ve neticenin yine arz olunacağı maruzdur.”

Valiler merkeze yolladıkları raporların önemli bir özelliği, Ermenilere yapılacaklar konusunda oldukça radikal öneriler içeriyor olmalarıdır. Valiler, Ermenilerin imhası konusunda kesin bir kararın verilmesini istemektedirler. Ekim-Aralık aylarındaki bazı yazışmaları bu konuda bir örnek olarak verebiliriz. İlk dikkatimizi çeken 28 Ekim 1914 tarihinde Bitlis Valisi Mustafa tarafından çekilen telgraftır. Telgrafa Vali, Sason yolu üzerinde üç jandarmanın öldürüldüğünü ve sorumlu olan (asker kaçağı) 21 kişinin tesbit edildiğini 6’sının yakalanıp Divan-ı Harbi Örfi’ye verildiğini aktarmaktadır. Firarilerin evleri yakılmıştır ve köylülere “kalan canilerin teslimi için... bir hafta mühlet” verilmiştir. Vali sert önlemlere devam edeceğini bildirmektedir. İstanbul, hemen ertesi günü verdiği cevapta, yakalananlara yönelik yapılan cezalandırmayı uygun görmüş ve hatta cezalandırmanın yaygınlaştırılmasını istemiştir.

7 Kasım 1914’de Van Valisi Cevdet, İran ve Kafkasya’da Ermeni çetelerinin Ruslarla birlikte savaşmakta olduğunu anlaşıldığını, bunun “Ermenilerin genel bir ayaklanması” anlamına geldiğini yazar. Bu durumda, Müslümanların kendilerini savunmalarının bir zorunluluk haline geldiğini söyleyen Vali, Van’da oluşturulmaya başlanan Milis kuvvetlerinin Diyarbakır, Harput, Sivas ve Adana gibi Ermenilerin yoğun yaşadığı vilayetlere de yaygınlaştırılmasını önerir.

Erzurum Valisi Tahsin, 17 Kasım 1914’de Talat Paşa’ya “pek mahremdir, mutlaka bizzat

halli" notuyla bir telgraf yollar; telgrafta, "Ermeniler hakkında karâr-ı kat'î ve ta'lîmât verilmesi zamanı gelmiştir," der. Talat Paşa buna hemen ertesi gün, 18 Kasım'da cevap verir ve "Ermeniler hakkında bir kat'î talimat verinceye kadar siz muhitin icabatını fakat hakimane tedbirlerinizle icra ediniz." İstanbul, Erzurum'a uygulayacağı şiddet eylemleri için yeşil ışık yakmaktadır.

Benzeri bir yazışma 28/29 Kasım 1914'de Van Valisi Cevdet ile de yapılır. Cevdet, Ermeni eylemlerini kast ederek, "göz göre göre ateşin saçağı sarmasını beklemek ... kendimize sû-i kasd olur", der. Cevdet'e göre, "Rumeli ahvâli göz önündedir." Bu nedenle "Ermenilerin yapacakları isyâna meydan kalmadan" hareket etmek ve "mümkün olduğu derecede şiddetli davranarak" her hangi bir fesatın oluşmasına meydan vermemek gerekmektedir. Talat, hemen aynı gün verdiği cevabında, "Ermeniler hakkında kat'î ta'limat verilinceye kadar muhitin icabatını fakat hakimane bir sûretle tatbik ve icra olunmalıdır," der. Gerek 17 gerekse 28/29 Kasım 1914 belgelerinden anladığımız, İstanbul Merkez, Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinin isteklerini anlamış ve onların bölgede yaptıklarına ve yapmak istediklerine onay vermektedir. Henüz ama tüm ülke sathında bağlayıcı bir karar verilmiş değildir.

Valilerin, İstanbul'u karar almaya zorlayan benzeri telgrafları 1 Aralık'tan sonra devam edecektir. Burada bunlara birkaç örnek vermek dönemin havasını anlamak açısından önemlidir. 23 Aralık 1914 tarihli telgrafında Van Valisi Cevdet, "Gevaş ve Reşadiye taraflarında telgraf tellerini tahrip ve jandarmalarla müsademeye cüret eden Ermeniler Van'dan ve Bitlis'ten sevk olunan jandarma ve milis kuvvetleriyle takip olunmaktadırlar," havadisini verdikten sonra telgrafını, "Ermeniler... melanetlerini icra ettiler ve ediyorlar... Şüphesiz Ermenilerle hesap göreceğiz efendim," diye bitirmektedir. 31 Aralık'ta ise, "Kafkasya'da ilerleyen ordumuza karşı alacakları vaz'iyete göre [Ermenilerin] haklarında 'umûmî bir hüküm ve karâr" alınmasını ister. Ve "fırsat düşünce ona göre hareket edilmek üzere hafî ta'lîmât [gizli emir]" şarttır, der.

MART SONU NISAN BAŞI TELGRAFLARI: ALINMIŞ KARAR NASIL UYGULANMALI?

Valilerin Mart sonu ve Nisan başında gönderdikleri bazı telgraflardan, alınmış bir imha kararının varlığından haberdar oldukları sonucunu çıkartmak mümkündür. Valiler, İstanbul'dan eğer böyle bir imha kararı varsa, kendilerine bir an önce gönderilmesini istemektedirler. Dikkat çeken bir husus da, Valilerin, Ermenilerin imhasını saklı bir dil kullanmaya bile gerek görmeden açıktan dillendirmeleri ve hatta kendilerinin imhayı nasıl yapacaklarına ilişkin bazı somut fikirler ileri sürmeleridir.

3 Mart 1915 tarihinde yeni görev yeri olan Diyarbakır'a doğru gitmekte olan Dr. Reşit, "Bu sırada ne yapılırsa kâr sayılacağından Ermenilere karşı lüzumunda en kestirme usulü tatbik etmek fikrindeyim", diyerek Diyarbakır'da neler yapmayı planladığını haber verir. Dr. Reşit, Bağdat'ta yanında bulunan 30 kadar jandarmanın, "en mühim hizmetlerde kullanılmak üzere Diyarbakır'a müsaade buyrulması"nı istemektedir.

20/21 Mart 1915'de bölgesindeki Ermeni faaliyetleri hakkında rapor veren Sivas Valisi Muammer, "Ermenilerin ara sıra vuku bulan harekât ve tecavüzâtlarına nazaran bunlar hakkında tatbik olunacak" bir emrin olmamasından şikayet eder. Çevre koşullarına ve olayların akışına göre bazı tedbirler aldıklarını söyleyen Vali, Ermeniler konusunda, "merkezce ittihâz edilmiş bir karar var ise", bunun bir an önce kendisine bildirilmesini ister.

Vali, 29 Mart 1915 tarihli telgrafında, Ermenilerin imha edilmesi gerektiğini açıktan dile getirecektir. Vali Muammer, sanki bu doğrultuda bir kararın alındığından haberdar gibidir. "Vilâyât-ı şarkiyede şu sırada Ermenilerin bazı hareketleri vuku buluyor," diyen Vali, her vilayetin kendi koşullarına göre bazı tedbirler aldığını ve ama bunların yeterli olmadığını söyler. Vali, İstanbul'dan imha için alınmış bir karar varsa, gecikmeden kendisine gönderilmesini istemektedir: "muamele-i takibiye ve tenkiliyenin [toplucu ortadan kaldırmanın] ittirâdını [intizamlı, uygun şekilde olmasını] teminen... merkezce ittihâz

olunmuş [kabul edilmiş] bir karar var ise bilâ-tehir tebliğine müsaade buyrulmasını... arz ederim.” Vali, Ermenilerin “imha ve tenkilleri kararlaştırılmış ise”, elde yeteri kadar askeri kuvvet var olduğu için “şu sıranın icraata pek müsait olduğunu” bildirir [koyular bana aittir]. Vali Muammer, 3 Nisan 1915’de çektiği bir başka telgrafında, yine aynı konuda 28 Mart 1915’de gönderdiği telgrafını hatırlatarak, imha kararının kendisine bir an önce iletilmesini isteyecektir.

Bitlis Valisi, 18 Nisan 1915’te yolladığı telgrafta sadece imhayı açıkça dile getirmemekte, imhanın nasıl yapılacağını da bildirmektedir. Ermeni sorununun kendi penceresinden tarihi bir özetini yapan Vali, Ermenilerin imhasının şart olduğunu açık açık yazmakta ve bir de zaman tablosu vermektedir. Valiye göre, “mevcudiyetleri bünye-i vatan... için daima muzırr görülen bu unsurun kuvva-yı maddiye ve maneviyesiyle imkân mertebesinde imhası selameti vataniye icabâtına göredir, [koyular bana aittir].” Vali, imhanın izleyeceği şemayı da bildirmekte ve “mütecâsirlerin [küstahların] te’dîb [hadlerini bildirme] ve tenkili [toplucu ortadan kaldırılmaları] sırasında”, Vilayetin Hizan, Sason, Talori, Gavar gibi aksam-ı cibâliyesinden başlanarak Muş ovasına yayılmayı önermektedir. “İmha tedbirlerinin tatbik zamanı ve icraatı” ise, “savaşın durumuna ve devletin siyasetine göre tayin” edilmesi gerekmektedir, [koyular bana aittir].”

Nisan ayındaki diğer şehirlerden de gönderilen telgraflarda da konu, alınmış bir imha kararı doğrultusunda atılmakta olan adımlara ilişkindir. Örneğin 18 Nisan 1915’de, Talat Paşa’ya “mahrem ve hususi” notuyla bir telgraf çeken Sivas Valisi Muarrem, “Ermeniler ile bu memlekette kardeş olarak yaşayamayacağımıza kâniim”, dedikten sonra, “biz onları ezmez isek onlar bizi ilk fırsatta hiç acımayarak mahva kıyam eyleyecektir,” diye eklemektedir. Vali, bölgesinde yapılanları “onları [Ermenileri] kuvvetten düşürmek, unsur-ı İslam’ı kuvvetli buldurmak” olarak özetler. Bunun için, Ermenilerin silahları toplanmakta ve Müslümanlar silahlandırılmaktadır.

Benzeri heyecanı Erzurum Valisinde de gözlemlemek mümkün. 19 Nisan 1915 tarihli

telinde, Van'da olayların başlamış olduğunu haber veren vali, "Ermeni ihtilalı en müsait olan Van'da başlamış demektir", dedikten sonra, "artık meseleyi bihakkin [tamamıyla] halletmek zamanı geldi," diyerek bazı önerilerde bulunmaktadır. Vali önerileri arasında, Bahaettin Şakir'in Van'a gitmesi de vardır. Bu telgraftan üç gün sonra, 22 Nisan 1915'de ise, Talat Paşa'ya "bizzat halli" notuyla bir telgraf çeken Tahsin, "Cevdet Bey ve Mustafa Beyle makine başında teması kaybetmiyoruz" dedikten sonra, "Ermenilerin İslamlara taarruzuna nazaran bilmukâbele katliama maruz kalmaları tabiidir. İşin gidişi de odur, [koyular bana ait]," diyerek yapılmakta olanı haber vermektedir. Ayrıca, İstanbul'da, dost devletlerle ilişkiye geçerek ileride sorun çıkarmalarının engellenmesini ister; "Bâb-ı Âlî dost devletler nezdinde şimdiden icab-ı siyasiyeyi teemmül ederse ileride(?) belki engel olmazlar, mesele çıkarmazlar."

Bitlis Valisi Mustafa'Van olayları sırasında 22 Nisan 1915'de çektiği bir telde artık katliamlara başladıklarını resmen haber veriyordu: "Van'la teması muhafazaya son derece çalışıyorum. İki istikametten kuvvetli müfrezeler sevk ettim. Cevdet Beyle kararlaştırdığımız veçhile Van'ın yol üzerindeki köyleri tarayarak Gevaş ve icabında Van'a azîmetle oradaki kuvvetler takviye edilecektir. Şimdiki halde telgraf hattı muntazaman işlemektedir". Telgraftan, Bitlis'ten yola çıkacak ekibin, köylerde katliamlar yaparak Van'a ulaşmaya çalışacağı anlaşılmaktadır.

SONUÇ YERINE

Bahaettin Şakir'in aktardığı, İttihat ve Terakki Merkez komitesinin 3 Mart 1915'de Ermenilerin imhasına ilişkin bir karar almış olduğu bilgisi, Osmanlı arşivinde bulduğumuz bir diz başka belge ile birlikte, Ermenilerin imhası karar ve/veya kararlarının hangi aşamalardan geçtiği konusunda bize yeni ipuçları vermekte ve bugüne kadar var olan görüşleri gözden geçirerek, yeni değerlendirmeler yapma imkanları sunmaktadır. Belgelerin bize gösterdiği, Ermenilerin imhası konusunda ilk radikal adımların Erzurum, Van, Bitlis ve

Elazığ (Mamüretülaziz) dörtgeninde atıldığıdır. İlk imha kararı, 1 Aralık 1914'te Van Bitlis bölgesi ile ilgili ve tanımlanmış [bir ayaklanmaya önderlik edeceği ve Müslüman halka saldıracağı düşünülen] bir Ermeni çevre ile sınırlı olmak üzere Erzurum Teşkilat-ı Mahsusa Merkez Komitesi tarafından alınmıştır. Karar, Van ve Bitlis'e iletilmiş, İstanbul Hükümetinin bilgisine sunulmuştur. Bu bilgi radikalleşmenin ilk önce çevrede başladığını ve sonra İstanbul'a sirayet ettiğini göstermektedir.

Yine belgelerden anladığımız, Erzurum Merkez Komitesi, sadece kendi aldığı kararların İstanbul tarafından bir an önce onaylanmasını istememektedir. Bunun da ötesinde, Ermenilere yönelik imha kararının tüm ülke sathına yayılmasını istemektedir. Erzurum Merkez'inin, bu girişim ve kararları özellikle Van, Bitlis ve Elazığ Valileri ile haberleşerek almakta olduğu öğrendiğimiz bir başka yeni bilgidir. Haberleşme ağına Sivas ve Diyarbakır'da dahildir.

Bölge Valileri koordineli olduğu intibası veren bir tarzda, Hükümeti (İstanbul İttihat ve Terakki Merkezini) Ermenilerin imhası konusunda radikal kararlar almaya zorlamaktadırlar. Bu da imha kararının alınması sürecinde Valilerin özel bir rol oynamış olduklarını gösterir. Valiler sıradan emir alanlar değildirler. İmha kararının alınmasında aktif rol almışlardır. İstanbul Hükümeti ise, kendisini bir karar almaya zorlayan valilere, "koşullarınıza göre uygun olan neyse öyle davranın" diyerek ellerini serbest bırakmaktadır. En azından Aralık sonuna kadar merkezi bir imha kararının alınmamış olduğunu ve Valilerin "bölge ihtiyaçlarına göre" doğru gördükleri politikaları hayata geçirdiklerini söyleyebiliyoruz.

Aralık ayı sonlarına doğru İstanbul Hükümetince alınmış bazı kararlardan çevrenin baskılarının sonuç verdiği sonucunu çıkartabiliriz. 27 Aralık 1914'de Erzurum, Van ve Bitlis'e gönderilen bir telgrafta, fesat ve münafık oldukları bilinen Ermeni polis ve memurların isim listeleri istenmiştir. Bu kişiler, bu vilayetlerden çıkartılarak başka yerlere sürüleceklerdir. Alınan karar Erzurum Merkez Komitesinin 1 Aralık 1914 kararlarıyla uygunluk içindedir.

Aralık ayında, Merkezde alınan karar bir tek bununla sınırlı değildir. Enver'in çocukluk arkadaşı, Alman elçiliğinde Deniz Ateşesi görevi yapan teğmen Hans Humann 30 Aralık 1914 tarihli raporunda, gerek Müttefik kuvvetlerin Hristiyan unsurlarına gerekse muhalefete karşı harekete geçecek bir milis birliğinin oluşturulma kararının alınmış olduğunu aktarır. Bu karar da, Erzurum Merkez Komitesinin 1 Aralıkta aldığı kararın onaylanması anlamına gelmektedir. O halde Aralık ayında hem Erzurum Merkez hem de İstanbul Hükümetinin almış olduğu kararları, Ermenilerin imhasına ilişkin nihayi kararın oluşum sürecindeki önemli bir ara aşama olarak telakki edebiliriz.

Bu kararların, henüz Çanakkale savaşının başlamadığı ve Kafkas-Sarıkamış yenilgisinin yaşanmadığı bir dönemde alınmış olması ayrı bir öneme sahiptir. Elbette Bahaettin Şakir'in, 3 Mart 1915 tarihinde bildirdiği ve muhtemelen 15 Şubat sonrası alınmış olan kararda, bu iki savaşın, özellikle kesinleşmiş Sarıkamış yenilgisinin çok önemli bir etkisi olduğu kuşku götürmez. Fakat Aralık kararlarının, henüz daha yenilgi ihtimalinin söz konusu olmadığı bir dönemde alınmış olması önemlidir.

Mart sonu ve Nisan başında Valilerden gelen telgraflar ise esas olarak alınmış bir kararın nasıl uygulanması gerektiğine ilişkindir. Bu telgraflar, hem Bahaettin Şakir'in 3 Mart tarihli imha kararının alındığı bilgisi ile uyum halindedir hem de Mart sonu Şakir'in de katıldığı İstanbul toplantılarına yeni bir anlam kazandırmaktadır. İstanbul toplantıları daha çok alınmış bir kararın nasıl uygulanması gerektiği ile ilgili gibi gözükmektedir.

Kaynak: birikimdergisi.com